

Qazaqstan Respýblıkasy Zańnama jáne quqyqtıq aqparat institýtynyń

JARSHYSY

gylymi-quqyqtıq jýrnal №2 (69)-2022

Құрылтайшы және баспагер:

«Қазақстан Республикасының
Заңнама және құқықтық
ақпарат институты» ШЖҚ РМК
2006 жылдан бастап шығады
Журналдың материалдары
www.zqai.kz

сайтында орналастырылған
Заң ғылымдары бойынша диссертациялардың
негізгі ғылыми нәтижелерін жариялауға
арналған басылымдар тізіліміне енгізілген
(ҚР БҒМ БҒССҚК 14.02.2022 ж.
№38 бұйрығы)

Редакциялық кеңес құрамы

Сәрпеков Р.Қ. - з.ғ.к., Қазақстанның еңбек
сіңірген қайраткері (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
— (төраға)
Абайділинов Е.М. — з.ғ.д. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Абызов Р.М. — з.ғ.д. (Барнаул, Ресей)
Белых В.С. — з.ғ.д. (Екатеринбург, Ресей)
Губин Е.П. — з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Мельник Р.С. — з.ғ.д. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Моисеев А.А. — з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Муромцев Г.И. — з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Рахметов С.М. — з.ғ.д. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Малиновский В.А. — з.ғ.д. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Унзила Шапақ — з.ғ.д. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)

Бас редактор

Дүйсенов Е.А. — з.ғ.к.

Редакциялық алқа құрамы

Азер Алиев — PhD (Киль, Германия)
Байниязова З.С. — з.ғ.к. (Саратов, Ресей)
Жанғарашев Р.М. — LL.M. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Ишбеков К.А. — з.ғ.д., доцент (Мәскеу, Ресей)
Қазбаева Ә.Г. — з.ғ.к. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Қайырбаева Л.К. — PhD (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Киязова А.Ж. — LL.M. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Құлжабаева Ж.О. — з.ғ.к. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Нұрғазиев Б.К. — з.ғ.к. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Нұрмағамбетов Р.Г. — PhD (Челябинск, Ресей)
Примашев Н.М. — з.ғ.к. (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Рахымбердин К.Х. — з.ғ.д. (Өскемен,
Қазақстан)
Сәрсенов А.М. — PhD (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан)
Тегізбекова Ж.Ч. — з.ғ.к. (Бишкек,
Қырғызстан)
Финк Д.А. — з.ғ.к. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Редактор — Колтубаева Г.Б.
Беттеуші — Тасирова А.С.
Тел.: 8 (7172) 26-61-29

Қазақстан Республикасы Ақпарат
және коммуникациялар министрлігі
Ақпарат комитетінің
БАҚ есепке қою туралы куәлігі
№ 17761-Ж 25.06.2019 ж.
(Алғашқы есепке қою кезі
№6592-Ж. 07.09.2005 ж.)

Мекен-жайы: Қазақстан Республикасы,
010000, Нұр-Сұлтан қ., Қабанбай-батыр даңғ.,
19, С-блогы, 306-каб., тел.: 8 (7172) 26-61-22
www.zqai.kz, E-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Редакция бағанасы..... 7

Конституциялық және әкімшілік құқық

Р.К. СӘРПЕКОВ Конституциялық реформа
Қазақстанның саяси жүйесін қайта бастаудың
негізгі нүктесі ретінде 13

Б.К. НҰРҒАЗИНОВ, А.Н. ОСПАНОВА
Қазақстан Республикасында мемлекеттік
қызметке кіру кезіндегі кейбір ұсыныстар 22

Л.Т. ЖАНҰЗАҚОВА Нормативтік құқықтық
актілердің иерархиясы туралы..... 32

Е.С. ӘБІЛҒАЗИН, Қ.Т. МҰРЗАШЕВ
Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем
қабілеттілігін және банкроттықты қалпына
келтіру мәселесіне..... 40

В.И. ОЛЕЙНИК, Б.А. АМАНЖОЛОВА
Қазақстан Республикасында заң білімін жетілдіру 47

А.Қ. ҚҰРМАНОВА Генетикалық ақпаратты
пайдаланудың қолданыстағы заңнаманың
нормаларымен регламенттеудің құқықтық мәселелері 57

Азаматтық және азаматтық-процестік құқық

Р.М. ЖАНҒАРАШЕВ Біріккен Корольдіктің
корпоративтік басқару кодексінде «сақта
немесе түсіндір» қағидатының тиімділігін
қалай арттыруға болады? 67

Е.Г. КОМИССАРОВА (Пермь қ., РФ),
С.К. ЫДЫРЫШЕВА, Т.В. КРАСНОВА
(Тюмень қ., РФ) Өгей әке мен өгей баланың
жеке мүліктік емес қатынастары: құқықтық
мәндерін іздеу..... 73

М.Қ. ЖҮСІПБЕКОВА, Э.О. ТОЙЛЫБЕКОВА,
К.Ж. ЖАРЕКЕЕВ Қазақстан Республикасында
аграрлық секторды тамақ және азық-түлік
қауіпсіздігін қамтамасыз етудің шарты
ретінде дамыту 86

Р.Г. НҰРМАҒАМБЕТОВ, С.М. ШОНАЕВА
Қазақстан Республикасында еңбекті қорғау
саласындағы білім беру қызметтерінің баға
демпингін теориялық-құқықтық еңсеру туралы
мәселеге: қатынастарды реттеу қағидаттарын
бекітудегі шет елдердің тәжірибесі 95

Ш.У. БУРАШОВ, Б.А. ТАЙТОРИНА,
Д.Н. БЕКЕЖАНОВ Қазақстан Республикасындағы
білім беру қызметтерін тұтынушылардың құқықтары:
тұжырымдамалау мәселелері және заңнаманы
жаңғырту сұрақтары 104

А.Қ. ҚАЙШАТАЕВА, Р.Т. БАЯЗИТОВА Еңбек құқық қатынастарындағы стандарттар: теориялық-құқықтық талдаудың кейбір аспектілері.....	116
А.Қ. ҚАЛДЫБАЕВ Компаниялардың қатысу үлестерін (акцияларын) иеліктен шығару туралы шарттарда және корпоративтік шарттарда шетелдік заңнаманы қолдану.....	125
Қылмыстық құқық және қылмыстық процесс	
С.С. ҚАРЖАУБАЕВ Алқабилер сотының соттылығын кеңейту: заңнама мен құқықтық техниканың тұрақтылығы мәселелері	134
М.Ш. ҚҰРМАНҒАЛИ, Ж.Ю. САЙЛИБАЕВА Әлеуметтік желілердегі судьялық этика: халықаралық стандарттар және шетелдік тәртіптік тәжірибе.....	142
А.Қ. ҚАНАТОВ, М.А. ШӘКЕНОВ Қазақстандағы адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты (заң шығарудағы иммерсивті ұстаным)	152
Ж.Ө. ӨМІРӘЛІ, Б.Қ. ИЛЬЯСОВА Сот билігінің егемендігі.....	163
Халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану	
А.М. ҚАРАТАЕВА, Д.Б. МАХАМБЕТСАЛИЕВ АҚШ-тағы атқарушы биліктің конституциялық-құқықтық реттелуі.....	175
А.А. АХМЕТОВА, К. ЭСПЛЮГЕС (Валенсия қ., Испания), З.М. БАЙМАҒАМБЕТОВА Дүниежүзілік сауда ұйымының келісімдерін астық саудасы жөніндегі дауларда қолдану практикасы.....	185
Құқықтық мониторинг	
С.И. КЛИМКИН, А.Ғ. ҚАЗБАЕВА Коммерциялық емес ұйымдарды заңнамалық реттеудің тиімсіздігі туралы мәселесіне.....	195
А.Ө. ҚАЛИЕВА «Кәсіптік одақтар туралы» Қазақстан Республикасы Заңының ақаулары туралы мәселеге (кәсіподақтар саласындағы заңнаманы талдау нәтижелері).....	204
Мемлекеттік тілдегі заңшығармашылық практикасынан	
Н.М. ПРИМАШЕВ Терминдер қорының жай-күйі және оны жетілдірудің кейбір жолдары (әскери іс саласы мысалында)	213
Жас ғалым мінбері	
Е.Б. АХМЕТОВ, М.К. ЖҮРҮНОВА Қазақстан Республикасының әкімшілік сот ісін жүргізу және әкімшілік рәсімдердің қағидаттарын жіктеу мәселесіне.....	223
Т.А. МАЗУРОВА (Минск Қ., БР) Професионалды спорт саласындағы қызметті жүзеге асыратын қызметкерлермен еңбек шартын тоқтата тұрудың кейбір құқықтық проблемалары (Беларусь Республикасы мен Ресей Федерациясының заңнамасы бойынша)	234
М.А. АЛДИЯРХАН Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасы бойынша түзеу жұмыстарын қолданудың әлеуетін арттыру мәселелері	244
Р.Ж. БӘЙШЕВ Тұтынушылық несиелеуді реттеудің салыстырмалы-құқықтық талдауы (Еуропа, Ресей және Қазақстан тәжірибесі).....	254
Е.К. ТОРСЫҚБАЕВ Өндіріп алушы талаптары көлемінің және мәжбүрлеп орындату шараларының арақатынасы қағидатын сақтау.....	263
«Жаршынын» архивтегі беттері	
А. Б. ШАЙКЕНОВА Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды нормативтік реттеуді жетілдіру мәселелері туралы Е. А. Дүйсеновтың, А. К. Лямбекованың ғылыми жарияланымна қайта оралғанда, №3(48)-2017 Нравится17.....	271
Р.К. СӘРПЕКОВ Ұлы ұстазды еске алу	277

ВЕСТНИК

Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан

научно-правовой журнал №2 (69)-2022

Учредитель и издатель:
РГП на ПХВ «Институт законодательства
и правовой информации
Республики Казахстан»
Издаётся с 2006 года
Все материалы журнала размещаются на
сайте www.zqai.kz
Включен в перечень изданий для публикации
основных научных результатов диссертаций
по юридическим наукам
(Приказ КОКСОН МОН РК №38
от 14.02.2022 г.)

Состав Редакционного совета
Сарпеков Р.К. – к.ю.н., Заслуженный дея-
тель Казахстана (Нур-Султан, Казахстан)
– (председатель)
Абайдылинов Е.М. – д.ю.н. (Нур-Султан,
Казахстан)
Абызов Р.М. – д.ю.н. (Барнаул, Россия)
Белых В.С. – д.ю.н. (Екатеринбург, Россия)
Губин Е.П. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Мельник Р.С. – д.ю.н. (Нур-Султан,
Казахстан)
Моисеев А.А. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Муромцев Г.И. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Рахметов С.М. – д.ю.н. (Нур-Султан,
Казахстан)
Малиновский В.А. – д.ю.н. (Нур-Султан,
Казахстан)
Унзила Шапак – д.ю.н. (Нур-Султан,
Казахстан)

Главный редактор
Дюсенов Е.А. – к.ю.н.

Состав Редакционной коллегии
Азер Алиев – PhD (Киль, Германия)
Байниязова З.С. – к.ю.н. (Саратов, Россия)
Джангарашев Р.М. – LL.M. (Нур-Султан,
Казахстан)
Ишеков К.А. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Казбаева А.Г. – к.ю.н. (Нур-Султан,
Казахстан)
Каирбаева Л.К. – PhD (Нур-Султан,
Казахстан)
Киязова А.Ж. – LL.M. (Нур-Султан,
Казахстан)
Кулжабаева Ж.О. – к.ю.н. (Нур-Султан,
Казахстан)
Нургазинов Б.К. – к.ю.н. (Нур-Султан,
Казахстан)
Нурмагамбетов Р.Г. – PhD (Челябинск,
Россия)
Примашев Н.М. – к.ю.н. (Нур-Султан,
Казахстан)
Рахимбердин К.Х. – д.ю.н. (Усть-Каменно-
горск, Казахстан)
Сарсенов А.М. – PhD (Нур-Султан, Казах-
стан)
Тегизбекова Ж.Ч. – к.ю.н. (Бишкек,
Кыргызстан)
Финк Д.А. – к.ю.н. (Нур-Султан, Казахстан)

Редактор – **Колтубаева Г.Б.**
Верстка – **Тасирова А.С.**
Тел.: 8 (7172) 26-61-29

Свидетельство о постановке
на учет СМИ № 17761-Ж
от 25.06.2019 г. Комитета информации
Министерства информации и коммуникаций
Республики Казахстан (Первичная постановка
на учет №6592-Ж. 07.09.2005 г.)

Адрес: Республика Казахстан, 010000,
г. Нур-Султан, пр. Кабанбай батыра, 19,
блок С, каб. 306, тел.: 8 (7172) 26-61-22
www.zqai.kz, E-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Колонка редакции	9
Конституционное и административное право	
Р.К. САРПЕКОВ Конституционная реформа как основной поинт перезапуска политической системы Казахстана	13
Б.К. НУРГАЗИНОВ, А.Н. ОСПАНОВА Некоторые предложения при поступлении на государственную службу в Республике Казахстан	22
Л.Т. ЖАНУЗАКОВА Об иерархии нормативных правовых актов	32
Е.С. АБУЛГАЗИН, К.Т. МУРЗАШЕВ К вопросу о восстановлении платежеспособности и банкротстве граждан Республики Казахстан	40
В.И. ОЛЕЙНИК, Б.А. АМАНЖОЛОВА Совершенствование юридического образования в Республике Казахстан	47
А.К. КУРМАНОВА Правовые вопросы регламентации использования генетической информации по действующему законодательству	57
Гражданское и гражданско-процессуальное право	
Р.М. ДЖАНГАРАШЕВ Каким образом можно повысить эффективность принципа «соблюдай или разьясней» в кодексе корпоративного управления Соединенного Королевства	67
Е.Г. КОМИССАРОВА (г. Пермь, РФ), С.К. ИДРЫШЕВА, Т.В. КРАСНОВА (г. Тюмень, РФ) Личные неимущественные отношения отчима и пасынка: в поисках юридических сущностей	73
М.К. ЖУСУПБЕКОВА, Э.О. ТОЙЛЫБЕКОВА, К.Ж. ЖАРЕКЕЕВ Развитие аграрного сектора как условие обеспечения пищевой и продовольственной безопасности в Республике Казахстан	86
Р.Г. НУРМАГАМБЕТОВ, С.М. ШУНАЕВА К вопросу о теоретико-правовом преодолении ценового демпинга образовательных услуг в сфере охраны труда в Республике Казахстан: опыт зарубежных стран в закреплении принципов регулирования отношений	95
Ш.У. БУРАШОВ, Б.А. ТАЙТОРИНА, Д.Н. БЕКЕЖАНОВ Права потребителей образовательных услуг в Республике Казахстан: проблемы концептуализации и вопросы модернизации законодательства	104

СОДЕРЖАНИЕ

А.К. КАЙШАТАЕВА, Р.Т. БАЯЗИТОВА

Стандарты в трудовых правоотношениях: некоторые аспекты теоретико-правового анализа 116

А.К. КАЛДЫБАЕВ Применение иностранного права в договорах по отчуждению долей участия (акций) компаний и в корпоративных договорах 125

Уголовное право и уголовный процесс

С.С. КАРЖАУБАЕВ Расширение подсудности суда присяжных: проблемы стабильности законодательства и юридической техники 134

М.Ш. ҚҰРМАНҒАЛИ, Ж.Ю. САЙЛИБАЕВА Судейская этика в социальных сетях: международные стандарты и зарубежная дисциплинарная практика 142

А.К. КАНАТОВ, М.А. ШАКЕНОВ Институт Уполномоченного по правам человека в Казахстане (иммерсивный подход в законотворчестве) 152

Ж.Ө. ӨМІРӘЛІ, Б.Қ. ИЛЬЯСОВА Суверенитет судебной власти 163

Международное право и сравнительное правоведение

А.М. КАРАТАЕВА, Д.Б. МАХАМБЕТСАЛИЕВ Конституционно-правовое регулирование исполнительной власти в США 175

А.А. АХМЕТОВА, К. ЭСПЛЮГЕС (г. Валенсия, Испания),
З.М. БАЙМАГАМБЕТОВА Практика применения соглашений Всемирной торговой организации в спорах по торговле зерном 185

Правовой мониторинг

С.И. КЛИМКИН, А.Г. КАЗБАЕВА К вопросу о неэффективности законодательного регулирования некоммерческих организаций 195

К.У. КАЛИЕВА К вопросу о дефектах Закона Республики Казахстан «О профессиональных союзах» (результаты анализа законодательства в сфере профсоюзов) 204

Из практики законотворчества на государственном языке

Н.М. ПРИМАШЕВ Состояние фонда терминов и некоторые пути его совершенствования (на примере сферы военного дела) 213

Трибуна молодого ученого

Е.Б. АХМЕТОВ, М.К. ЖУРУНОВА К вопросу о классификации принципов административного судопроизводства и административных процедур Республики Казахстан 223

Т.А. МАЗУРОВА (г. Минск, РБ) Некоторые правовые проблемы приостановления трудового договора с работниками, осуществляющими деятельность в сфере профессионального спорта (по законодательству Республики Беларусь и Российской Федерации) 234

М.А. АЛДИЯРХАН Вопросы повышения потенциала применения исправительных работ по уголовному законодательству Республики Казахстан 244

Р.Ж. БАИШЕВ Сравнительно-правовой анализ регулирования потребительского кредитования (опыт Европы, России и Казахстана) 254

Е.К. ТОРСЫКБАЕВ Соблюдение принципа соотносимости объема требований взыскателя и мер принудительного исполнения 263

Архивные страницы «Вестника»

А.Б. ШАЙКЕНОВА Возвращаясь к научной публикации Дюсенова Е.А., Лямбековой А.К. о вопросах совершенствования нормативного регулирования использования возобновляемых источников энергии, №3(48)-2017 271

Р.К. САРПЕКОВ Памяти великого учителя 277

Bulletin of Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan

JARSHYSY

scientific and legal journal №2 (69)-2022

Founder and publisher:
RSE on the REM «Institute of Legislation and Legal information of the Republic of Kazakhstan»
Published since 2006
All journal materials are placed on the website
www.zqai.kz
Included in the list of publications of basic scientific results of dissertations on legal sciences (Order CCES MES RK №38 from 14.02.2022)

Editorial Council members

Sarpekov R.K. – c.j.s., *Honored Worker of Kazakhstan (Nur-Sultan, Kazakhstan)* – (Chairman)
Abaydeldinov E.M. – d.j.s. (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Abyzov R.M. – d.j.s. (Barnaul, Russian)
Belih V.S. – d.j.s. (Ekaterinburg, Russian)
Gubin E.P. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Melnik R.S. – d.j.s. (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Moiseev A.A. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Murumcev G.I. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Rahmetov S.M. – d.j.s. (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Malinovski V.A. – d.j.s. (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Unzila Shapak – d.j.s. (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Chief Editor

Dyussenov Ye.A. – c.j.s.

Editorial Board members

Azer Aliyev – PhD (Kiel, Germany)
Bainiyazova Z.S. – c.j.s. (Saratov, Russian)
Dzhangarashev R.M. – LLM (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Ishekov K.A. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Kazbayeva A.G. – c.j.s. (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Kairbaeva L.K. – PhD (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Kiyazova A.Zh. – LLM (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Kulzhabayeva Zh.O. – c.j.s. (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Nurgazinov B. K. – c.j.s. (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Nurmagambetov R.G. – PhD (Chelyabinsk, Russian)
Primashev N.M. – c.j.s. (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Rakhimberdin K.H. – d.j.s. (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)
Sarsenov A.M. – PhD (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Tegizbekova Zh.Ch. – c.j.s. (Bishkek, Kyrgyzstan)
Fink D.A. – c.j.s. (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Editor – **Koltubaeva G.B.**

Layout – **Tasirova A.S.**
Tel.: 8 (7172) 26-61-29

The certificate of registration of mass media №17761-G from 25.06.2019 from the Information Committee of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan (Number and date of primary registration №6592-Zh.07.09.2005.)

Address: The Republic of Kazakhstan, 010000, Nur-Sultan, Kabanbay-batyr ave., 19, block C, office 306, tel.: 8 (7172) 26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Editorial 11

Constitutional and Administrative Law

- R.K.SARPEKOV** Constitutional reform as the main point of restarting the political system of Kazakhstan 13
B.K. NURGAZINOV, A. N. OSPANOVA Some proposals for entering public service in the Republic of Kazakhstan 22
L.T. ZHANUZAKOVA On the hierarchy of normative legal acts 32
E.S. ABULGAZIN, K.T. MURZASHEV To the question of restoration of solvency and bankruptcy of citizens of the Republic of Kazakhstan 40
V.I. OLEINIK, B.A. AMANZHOLLOVA Improvement of legal education in the Republic of Kazakhstan 47
A.K. KURMANOVA Legal issues of regulation of the use of genetic information by the norms of the current legislation 57

Civil and Civil Procedure Law

- R.M. JANGARASHEV** How can the effectiveness of the «comply or explain» principle in the UK corporate governance code be improved? 67
E.G. KOMISSAROVA (Perm, Russia),
S.K. IDRYSHEVA, T.V. KRASNOVA (Tyumen, Russia) Personal non-property relationships of the step-father and stepson: in search of legal entities 73
M.K. ZHUSUPBEKOVA, E.O. TOYLYBEKOVA, K.ZH. ZHAREKEEV Development of the agricultural sector in the Republic of Kazakhstan as a condition for ensuring food and food security 86
R.G. NURMAGAMBETOV, S.M. SHUNAEVA To the question of theoretical and legal overcoming of educational services price dumping in the sphere of occupational safety in the Republic of Kazakhstan: experience of foreign countries in consolidation of the principles of regulation of relations 95
SH.U. BURASHOV, B.A. TAITORINA, D.N. BEKEZHANOV Rights of consumers of educational services in the Republic of Kazakhstan: problems of conceptualization and issues of modernization of legislation 104
A.K. KAISHATAYEVA, R.T. BAYAZITOVA Standards in labor relations: some aspects of theoretical and legal analysis 116

CONTENT

A. KALDYBAYEV The application of foreign law in agreements on the alienation of participation interests (shares) of companies and in corporate agreements	125
--	-----

Criminal law and Criminal procedure

S.S. KARZHAUBAYEV Expanding the jurisdiction of the jury: problems of stability of legislation and legal technology	134
M. KURMANGALI, ZH. SAILIBAYEVA Judge ethics in social networks: international standards and foreign disciplinary practice	142
A.K. KANATOV, M.A. SHAKENOV Institute of the commissioner for human rights in Kazakhstan (immersive approach to lawmaking)	152
ZH. OMIRALI, B.K. ILYASOVA Sovereignty of the judiciary	163

International law and Comparative law

A.M. KARATAYEVA, D.B. MAKHAMBETSALIYEV Constitutional legal regulation of the executive branch in the United States.....	175
A.A. AKHMETOVA, C. ESPLUGUES (Valencia, Spain), Z.M. BAIMAGAMBETOVA The practice of applying World Trade Organization agreements in grain trade disputes	185

Legal monitoring

S.I. KLIMKIN, A.G. KAZBAYEVA To the question of inefficiency of legislative regulation of non-commercial organizations.....	195
K.Y. КАЛИЕВА К вопросу о дефектах Закона Республики Казахстан «О профессиональных союзах» (результаты анализа законодательства в сфере профсоюзов)	204

From the lawmaking practice in the official language

N.M. PRIMASHEV The state of the fund of terms and certain ways to improve it (on the example of the sphere of military affairs)	213
--	-----

Young researchers' tribune

Y.B. AKHMETOV, M.K. ZHURUNOVA On the classification of the principles of administrative proceedings and administrative procedure of the Republic of Kazakhstan.....	223
T.A. MAZUROVA (Minsk, RB) Some legal problems of suspension of an employment contract in the field of professional sports (under the legislation of the Republic of Belarus and the Russian Federation).....	234
M.A. ALDIYARKHAN Issues of increasing the potential for the use of correctional labor in the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan	244
R. BAISHEV Legal comparative analysis of consumer lending regulation (experience of Europe, Russia and Kazakhstan).....	254
E.K. TORSYKBAEV Compliance with the principle of correlation of the volume of the claimant's claims and enforcement measures	263

The archive pages of the «Bulletin»

A.B. SHAIKENOVA Returning to the scientific publication of Dyussenov Ye.A., Lyambekova A.K. on the issues of improving regulation of the use of renewable energy sources, №3(48)-2017	271
R.K. SARPEKOV To the memory of a great teacher.....	277

УДК 347.121.1

ГЕНЕТИКАЛЫҚ АҚПАРАТТЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ЗАҢНАМАНЫҢ НОРМАЛАРЫМЕН РЕГЛАМЕНТТЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Айгүл Қуанышқызы Құрманова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті, з.ғ.к.;

Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Аннотация. Ғылыми жұмыс Қазақстан Республикасының адамның жеке ақпаратын құқықтық реттеу және қорғау саласындағы, атап айтқанда генетикалық ақпаратты жинауға, қолдануға және қорғауға қатысты ұлттық заңнамасын жетілдіру мәселелерін қарауға арналған. Қазіргі заманғы ақпарат тасығыштардың, техникалық жаңалықтардың мүмкіндіктері ұлттық заңнамаға құпиялылықты сақтауға және дербес сипаттағы ақпаратқа қол жеткізудегі шектеулерді сақтауға қатысты халықаралық стандарттар мен ережелерге негізделген ережелерді енгізуді талап етеді. Қазақстандық заңнама «генетикалық ақпарат» ұғымына анықтама бермейді, сонымен қатар геномдық ақпарат ұғымы дербес ақпарат ретінде оның ережелерімен белгіленеді. Сондықтан генетикалық ақпараттың мазмұны мен пайдалану тәртібін белгілеу қажеттілігі заңнамалық тұрғыдан туындайды. Қазақстандағы генетикалық ақпарат электрондық порталға енгізіледі және халыққа медициналық қызмет көрсету саласындағы заңды тұлғаларға, медициналық персоналға, мемлекеттік органдар мен қызметшілерге, ЖСН арқылы тіркеуді, жазуды және өзге де әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндігі бар шектелмеген адамдар тобына қол жетімді болады. Осының негізінде ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізуді жою, деректерді заңсыз байытудың әртүрлі тәсілдерін іске асыру не пайдакүнемдік мақсаттарда өзге де пайдалану үшін пациенттің оның дербес деректеріне қол жеткізуіне келісім алу туралы қолданыстағы заңнаманың ережелерін іске асырудың заңнамалық белгіленген тәртібі қажет. Шет мемлекеттердің тәжірибесі генетикалық ақпаратты ғылыми мақсаттарда пайдалану үшін персонализацияланбаған мәліметтер базасын құру, сондай-ақ жеке деректерді цифрлық қорғау тетіктерін құру мүмкіндігін анықтайды. Ұлттық заңнама дербес деректерді қорғауды құқықтық қамтамасыз ету объектілерін де, оларды пайдалану және қорғау тетігін де егжей-тегжейлі регламенттеуі тиіс.

Түйінді сөздер: дербес деректер, генетикалық ақпарат, құқықтық қамтамасыз ету, геномдық ақпарат, қол жеткізу, халықаралық – құқықтық реттеу, қорғау.

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ РЕГЛАМЕНТАЦИИ НОРМАМИ ДЕЙСТВУЮЩЕГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ

Курманова Айгуль Куанышевна

Доцент Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, к.ю.н.;

г. Актөбе, Республика Казахстан; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Аннотация. Научная работа посвящена рассмотрению вопросов совершенствования национального законодательства Республики Казахстан в области правового регулирования и охраны персональной информации человека, а именно в отношении сбора, применения и защиты генетической информации. Возможности современных носителей информации, технических новшеств требуют внесения в национальное законодательство положений, базирующихся на международных стандартах и положениях, относительно сохранения конфиденциальности и сохранения ограничений в доступе к информации, име-

ющей персональный характер. Казахстанское законодательство не дает определение понятию «генетическая информация», при этом понятие геномная информация устанавливается его положениями в качестве персональной. Поэтому в законодательном отношении вызывает необходимость установления содержания и порядка пользования генетической информации. Генетическая информация в Казахстане вносится в электронный портал и доступна юридическим лицам в области медицинского обслуживания населения, медицинскому персоналу, государственным органам и служащим, неограниченному кругу лиц, имеющих возможность посредством ИИН осуществить регистрацию, запись и иные действия. На основе чего необходим законодательно установленный порядок реализации положения действующего законодательства о получении согласия пациента на доступ к его персональным данным для устранения несанкционированного доступа к информации, реализации различных способов незаконного обогащения либо иного использования данных в корыстных целях. Практика иностранных государств определяет возможность создания неперсонифицированной базы данных для использования генетической информации в научных целях, а также создания механизмов цифровой защиты персональных данных. Национальное законодательство должно детально регламентировать как объекты правового обеспечения защиты персональных данных, так и сам механизм их использования и защиты.

Ключевые слова: персональные данные, генетическая информация, правовое обеспечение, геномная информация, доступ, международное – правовое регулирование, защита.

LEGAL ISSUES OF REGULATION OF THE USE OF GENETIC INFORMATION BY THE NORMS OF THE CURRENT LEGISLATION

Kurmanova Aigul Kuanyshevna

associate professor of the Aktobe Regional University after K. Zhubanov, c.l.d.;
Aktobe c., the Republic of Kazakhstan; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Abstract. The scientific work is devoted to the issues of improving the national legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of legal regulation and protection of personal information of a person, namely in relation to the collection, use and protection of genetic information. The possibilities of modern information carriers and technical innovations require the introduction of provisions into national legislation based on international standards and regulations regarding the preservation of confidentiality and the preservation of restrictions on access to information of a personal nature. Kazakh legislation does not define the concept of “genetic information”, at the same time, the concept of genomic information is established by its provisions as personal. Therefore, from a legislative point of view, it is necessary to establish the content and order of use of genetic information. Genetic information in Kazakhstan is entered into an electronic portal and is available to legal entities in the field of public health care, medical personnel, government agencies and employees, an unlimited number of persons who have the opportunity to register, record and other actions through the IIN. On the basis of which it is necessary to have a legally established procedure for implementing the provisions of the current legislation on obtaining the patient’s consent to access his personal data in order to eliminate unauthorized access to information, implement various methods of illegal enrichment or other use of data for selfish purposes. The practice of foreign states determines the possibility of creating a non-personalized database for the use of genetic information for scientific purposes, as well as the creation of mechanisms for the digital protection of personal data. National legislation should regulate in detail both the objects of legal protection of personal data, and the mechanism of their use and protection.

Keywords: personal data, genetic information, legal support, genomic information, access, international legal regulation, protection.

Негізгі ережелер

Осы жұмыста қарауға шығарылатын негізгі ережелер:

1. Адамның дербес деректері институтына кіретін генетикалық ақпарат оны қорғау мен пайдалануды құқықтық реттеу объектісі болып табылады. Ол қазіргі уақытта цифрлық технологиялардың дамуына байланысты жаңа тәсілдер мен әдістерді талап етеді;

2. Генетикалық ақпараттың құқықтық режимі генетикалық зерттеулердің нәтижелерін қолданудың көптеген бағыттарына, соның ішінде деректерді жинау және алу кезінде тікелей жарияланбағандарына байланысты. Генетикалық зерттеулер саласында әзірленетін ұлттық заңнамаға қатысты оның құқықтық режимі шеңберінде ғылыми зерттеулер ретінде генетикалық ақпаратты пайдаланудың осындай бағытын нормативтік бөліп көрсету және саралау қажеттілігі айқын көрінеді. Тиісінше, құқықтық қамтамасыз ету көбінесе деректердің мәртебесімен және оларды жекелендірумен анықталады.

3. Жеке мәліметтерге сілтеме жасай отырып, заң шығарушы генетикалық ақпаратты оның ерекшеліктерін ескерместен құқықтық реттеуді жүзеге асырады. Сондықтан жеке деректерді қорғауды құқықтық қамтамасыз ету объектілерін де, оларды пайдалану және қорғау механизмін де егжей-тегжейлі реттеу қажет.

Кіріспе

Қазіргі қоғамда цифрлық технологияларды пайдалану, сондай-ақ техникалық мүмкіндіктерді дамыту жаңа цифрлық ортаны қалыптастырады. Мұндай орта техносфераның, популяцияның және қоршаған ортаның арақатынасында маңызды рөл атқарады. Цифрлық технологияларды жасау және пайдалану жеке ақпаратты қорғауға, шарттық қатынастарды дамытуға, құқықтық қамтамасыз етудің әр түрлі аспектілеріне және бағдарламалық технологиялардың сенімділігіне әсер етеді [1]. Осыған байланысты генетикалық зерттеулер жүргізуді заңнамалық реттеуге қатысты мәселер, атап айтқанда адам репродукциясының әр түрлі аспектілеріне қатысты сұрақтар қоғамның, мамандардың ерекше назарын аударады.

Бүгінгі таңда генетикалық анықталған ауруларды емдеуге үміт бар, бірақ біз геномға араласудың алыс салдарын білмейміз. Мұндай жағдайларда жалпы ережелер мен кри-

терийлерді әзірлеу, әрі қарай зерттеу үшін нормативтік негіз құру қажеттілігі айқын.

Зерттеудің мақсаты генетикалық ақпаратты қорғау мен пайдалануға қатысты ұлттық заңнама мен шет елдердің заңнамасын талдау, адамның жеке деректерін қорғауды құқықтық қамтамасыз ету үшін цифрлық технологиялардың мүмкіндіктерін қарастыру болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Бұл жұмысты жазу мақсаты Қазақстан, Ресей және басқа елдердің зерттеушілерінің ғылыми жұмыстарын қарау және талдау негізінде құрылды. Мақалада Қазақстанда және шет елдерде генетикалық ақпаратты пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеу мәселелерін зерттеу зерттеу тақырыбының ерекше ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін салыстырмалы әдісті қолдануды анықтайды. Сонымен қатар, жұмысты жазу барысында жалпы логикалық және жалпы ғылыми әдістеріне ерекше назар аударылды. Оның ішінде арнайы – құқықтық, ресми – құқықтық және салааралық. Жалпы әдіс зерттеудің өзіне тән әдістерді анықтауға бағытталған әмбебап әдісі болып табылады. Логикалық әдісті қолдану құқықтық институттарға қатысты логика қағидаларын қолдану мүмкіндігіне негізделген. Атап айтқанда, аналогиялар, дедукция және т.б. арқылы. Сонымен қатар, логикалық әдіс жұмыстың қорытынды ережелерін шығаруға көмектеседі. Ғылыми жұмыстың тақырыбы заң ғылымы бойынша зерттеудің кейбір аспектілерін қарастыруды анықтайды, оның ерекшелігі практикамен байланыс орнату қажеттілігі болып табылады. Бұл арнайы құқықтық әдісті қолдануды түсіндіреді. Арнайы құқықтық әдісті қолдану құқықтық ұғымдар мен ережелердің мазмұнын қарастыруға мүмкіндік береді. Ресми-құқықтық (құқықтық – догматикалық немесе техникалық - құқықтық) әдісі арқылы зерттеуге жататын объектілерді тарихи, әлеуметтік-саяси мазмұнға қарамастан, формальды логиканы қолдана отырып, құқықтық категориялардың мағынасы мен мазмұнын қалыптастыруды жүзеге асырады. Зерттеу жұмысын іске асыру кезеңдері, біріншіден, зерттелетін тақырып бойынша зерттеушілердің жұмыстары қарастырылатын дайындық; екіншіден, ғылыми көздермен жұмыс кезектілігін белгілеу; үшіншіден, қазіргі уақытта зерттелетін мәселенің жағдайын талдау арқылы

жүзеге асырылатын зерттеудің өзі; төртіншіден, тұжырымдар мен нәтижелерді анықтау.

Талқылау

Генетикалық зерттеулердің рөлі мен олардың қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларының дамуына әсерін асыра бағалау қиын. Ғылымда бұл бағыттың көпсалалық сипаты мен маңызы көрсетілген. Генетика саласындағы зерттеулер медицина, жалпы биология, биоинженерия, информатика және басқа да бірқатар пәндердің тоғысында орналасқан [2, 26 б.]. Олар ауруларды емдеу және алдын алу, отбасын жоспарлау, биоинженерия, ауыл шаруашылығын дамыту және т. б. Қазіргі уақытта адамның музыкалық, көркемдік, спорттық және басқа да қабілеттерін анықтауға мүмкіндік беретін генетикалық сынақтар танымал бола бастады [3, 56 б.]. ДНҚ талдауының нәтижелері бойынша адамның морфологиялық, физиологиялық, мінез-құлық және басқа да сипаттамаларын болжауға болады. Жоғарыда аталғандардың барлығы генетика жетістіктерін қарқынды және кең ауқымда енгізуді және олардың салалардың тұтас кешені үшін маңыздылығын күшейтуді айғақтайды. Сонымен бірге, адамның геномы туралы ақпарат оның жеке деректері арасында ерекше маңызды, олардың құпиялылығы оның құқықтары мен бостандықтарын сақтау үшін маңызды. Нәтижесінде, генетикалық ақпарат, әдебиетте дұрыс айтылғандай, тек биологиялық, химиялық, медициналық және басқа да ғылыми зерттеулер аясында ғана емес, сонымен қатар құқықтану пәні ретінде де зерттеу объектісіне айналды [4, 32 б.].

Осы салада құқықтық реттеудің жаңа тәсілдерін тұжырымдауға тырысу қажет. Осыған байланысты жаңа әдістерді, тұжырымдамаларды және құқықтық салаларды құрудың негізгі себебі келесі жағдайлардың пайда болуында көрінеді:

- құқықтық қатынастардың жаңа объектілері, жаңа мүмкіндіктердің пайда болуы;
- құқықтық қатынастарға қатысушылар арасындағы өзара іс – қимылдың жаңа көздерін қалыптастыру;
- азаматтық құқықтар мен бостандықтарды іске асырудың техникалық нысандарының пайда болуы;
- жаңа қоғамдық мүдделердің пайда болуы;
- туындаған қақтығыстарды шешуді,

оларды нормативтік реттеуді талап ететін мүдделер қақтығысының жаңа нүктелерінің пайда болуы.

Осы факторлардың барлығы адамның генетикалық зерттеулері саласында орын алады. Бұл құқықтық реттеудің жаңа әдістерін әзірлеудің алғышарты болып табылады. Біздің ойымызша, осы саладағы әртүрлі мүдделер қақтығысының негізгі нүктелері мыналар болып табылады:

- генетикалық ақпаратты қорғау және пайдалану;
- тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажеттілігімен ғылыми зерттеулердің еркіндігі қағидатының арақатынасы;
- әр түрлі адам құқықтарының бір-бірімен арақатынасы;
- дамуды, прогресті қолдау қажеттілігі мен адам құқықтарын қамтамасыз ету арасындағы байланыс;
- ірі корпорациялардың экономикалық мүдделері мен белгілі бір адамның немесе адамдар тобының құқықтары арасындағы байланыс.

Адамның генетикалық зерттеулері саласындағы құқықтық реттеу тәсілдері қоғамдық және жеке мүдделердің, тиісті қоғамдық қатынастарға тартылған әртүрлі субъектілердің мүдделерінің тепе-теңдігін, жеке және қоғамдық мүдделер арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуі керек.

Қазақстандық заңнамаға қатысты генетикалық ақпарат ұғымы адамның дербес деректеріне жатады. Бұл ретте «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» заң қағаз, электрондық және өзге де материалдық тасымалдағышта тіркелген белгілі бір субъектіге қатысты ақпаратты белгілейді¹. Генетикалық ақпаратқа қатысты бұл ұғым биометриялық деректерге кіреді. Олар жоғарыда көрсетілген нормативтік актіде субъектінің биологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін сипаттайтын жеке ақпарат ретінде анықталады, соның негізінде оның жеке басын анықтауға болады (1-бап)¹. Зерттелетін институттың құқықтық жағдайын түсіндіру үшін осы нормаға «генетикалық ерекшеліктер» ұғымын енгізу қажет, соның негізінде генетикалық ақпарат заңнамалық тәртіппен дербес деректерге жатқызылады.

Ғылыми әдебиеттерде «генетикалық ақпарат» ұғымы морфологиялық құрылым, психологиялық ерекшеліктер, даму, генетикалық бейімділік және дененің ақаулары ту-

¹ Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заңы. Дербес деректер және оларды қорғау туралы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094>

ралы нуклеотидтердің белгілі бір тізбегінде кодталған ақпарат ретінде анықталады. Бір қызығы, «Дактилоскопиялық және геномдық тіркеу туралы» заңдағы ұлттық заңнама генетикалық ақпараттан өзгеше басқа «геномдық ақпарат» институтын анықтайды². Соңғысы бір геннің құрылымын, дамуын, жұмысын қарастырады, ал геномдық ақпарат барлық гендердің организмнің дамуына әсерін анықтау үшін олардың өзара әрекеттесуін қарастыруға бағытталған. Екеуі де дербес деректерге жатады.

Айта кету керек, кейбір зерттеушілер үшін бұл ұғымдар балама немесе синонимдер болып табылады. Атап айтқанда, Е. С. Болтанова, М. П. Имекова генетикалық (геномдық) ақпарат белгілі бір адамға қатысты жеке ақпарат ретінде генетикалық ақпаратты және адамдардың үлкен тобына қатысты жүйеленген, көлемді сипаттағы генетикалық деректерді қамтиды деп санайды [5]. Дәл осындай пікірді А.А. Рыжова ұстанады, ол генетикалық ақпаратты жеке мәліметтерге жатқызуды және оны құқық қорғау органдарының белгілі бір бөлігінде қолдану мүмкіндігін анықтайды [3].

Е. С. Крюкова генетикалық ақпараттың жеке сипатын және оны белгілі бір адамды сауықтыру мақсатында, сондай-ақ кең мақсаттар үшін, атап айтқанда, дәрілік заттарды әзірлеу, генетикалық тәуекелдерді анықтау, халықтың өмір сүру ұзақтығын арттыру және т. б. атап өтеді [6]. Е. Е. Богданованың айтуынша, генетикалық ақпарат белгілі бір адамға ғана емес, оның жақындары мен туыстарына да қатысты болуы мүмкін. Сондықтан деректерді онлайн форматта пайдалану ақпарат иесінің жеке өмірі құпиясына құқықты мен жеке қауіпсіздігін бұзуға мүмкіндік береді [7]. «Генетикалық ақпарат» институтын қарастырудағы мұндай жағдай заңнамалық актіге оның құқықтық анықтамасын енгізуді дәлелдейді.

Көрсетілген «Дактилоскопиялық және геномдық тіркеу туралы» заң әр түрлі жағдайларда адамның жеке басын анықтауға ғана емес, сонымен бірге азаматтардың жеке басын анықтауға да бағытталған. Аталған Заңға сәйкес 2023 жылғы 1 қаңтардан бастап дактилоскопиялық және геномдық тіркеуді енгізу осы ақпаратты биометриялық құжаттарға – ҚР азаматының куәлігі мен паспортына енгізу арқылы іске асырылатын бола-

ды. Бұл ретте дербес деректерге қатысты цифрландыру процесі «Жеке тұлғалар» мемлекеттік деректер базасын құрумен баяғыда басталған. Қазіргі уақытта Қазақстанның әрбір азаматының жеке сәйкестендіру нөмірі бар, онда оның дербес деректері қалыптастырылған. 2007 жылы «Сәйкестендіру нөмірлерінің ұлттық тізілімдері туралы» заң негізінде белгілі әр азаматқа қатысты ақпаратты тіркеудің бірыңғай жүйесін қалыптастыруға көшу басталды³. Нөмірдің өзінде адамның туған күні, жынысы және оның туған ғасыры туралы ақпарат бар [8]. Бұл ретте деректердің сақталуының ерекше қорғанысы белгіленбеген. Атап айтқанда, ЖСН негізінде мемлекеттік органдардың көптеген электрондық сервистерінде адам туралы ақпарат шектеусіз тұлғалар тобына қолжетімді болады.

Генетикалық ақпаратты сақтауға және пайдалануға қатысты 2019 жылы «Электрондық денсаулық паспорты» енгізілді. Онда медициналық талдаулардың нәтижелері, диагноз, емдеуге жатқызу, емдеуші дәрігер және т. б. туралы ақпарат көрсетіледі [9]. Ақпарат ұйымның медициналық персоналына қолжетімді, өйткені тіркеу және жазу ЖСН негізінде жүзеге асырылады, сондықтан қазіргі уақытта медициналық карточкалар қағаз түрінде пайдаланылмайды. Бұл керемет, өйткені пациент пен дәрігердің уақытын үнемдейді. Сонымен қатар, деректер дербес болып табылады, сондықтан пациенттің келісімімен емдеуші дәрігер оларға қол жеткізуді белгілеу арқылы қорғауға жатады. Адамның өзінің дербес деректерін пайдалануға келісімі оның құқықтарын қорғаудың басты қағидаты болып табылады. Әлеуметтік желілерде Damumed электрондық порталынан деректердің таралып кетуіне және олардың жариялануына қатысты мәлімдемелер бірнеше рет қайталанған, бұл ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізгені үшін жауапкершілікті орнатуға күмәнмен қарауға мүмкіндік береді.

Электрондық ақпаратқа қатысты бұл қол жетімділіктің салдары өте үлкен, өйткені қағаз тасымалдаушылардан айырмашылығы, электронды түрде шексіз адамдардың медициналық ақпарат базасы физикалық әрекеттерді қажет етпейді және көп орын алмайды. Поштаға, бұлтқа, флэш-дискке және т.б. жіберу жеткілікті. Тез

² Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 40-VI ҚРЗ. Дактилоскопиялық және геномдық тіркеу туралы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000040>

³ Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 12 қаңтардағы № 223 Заңы. Сәйкестендіру нөмірлерінің ұлттық тізілімдері туралы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000223_

және аз энергия жұмсайды. Мұндай заңсыз әрекеттер деректерді заңсыз байытудың не пайдакүнемдік мақсаттарда өзге де пайдаланудың әртүрлі тәсілдерін іске асыруға әкеп соғуы мүмкін.

Шын мәнінде, ЖСН арқылы адамның медициналық ғана емес, мүлкітік, салықтық, банктік, құқықтық (әкімшілік, қылмыстық жауапкершілікті қолдану бөлігінде) және өзге де сипаттағы дербес деректерін анықтауға болады. ЖСН адамның есеюі мен тіршілік әрекетінің барлық кезеңдерін қарастыруға мүмкіндік береді.

Заңнама жалпыға қолжетімді және қолжетімділігі шектеулі дербес деректерді бөледі. Біріншісі құқық иесінің келісімімен қол жетімді болады, екіншісі - дактилоскопиялық және геномдық ақпарат. Генетикалық және геномдық ақпараттың осыдан бұрын анықталған деректеріне назар аударатырып, бұл түсініксіз болады: заң шығарушы осы институттар арасындағы айырмашылықтарды жасай ма, сонымен қатар «генетикалық ақпарат» және «геномдық ақпарат» ұғымдары синоним емес болғандықтан, ұлттық заңнамадағы ұқсас ереже генетикалық ақпарат жалпыға қол жетімді дербес деректер дегенді білдірмейді ме? «Генетикалық ақпарат» институтын құқықтық қамтамасыз ету қажет.

Жоғарыда көрсетілген институттар құқықтық қатынастардың бір саласына жатады, сондықтан халықаралық заңнама оларды жалпы контексте қарастырады. Бұл ұлттық заңнамаға қатысты рұқсат етілмейді, онда мұндай олқылық адамның және азаматтың жеке өміріне қол сұғылмаушылық, жеке ақпаратты қорғау құқығының бұзылуына әкелуі мүмкін.

Қарауға шығарылған мәселені халықаралық - құқықтық реттеудегі жағдай мынадай.

1. Әмбебап деңгейде геномдық зерттеулерді халықаралық құқықтық реттеудің парадигмасын қалыптастыруға негіз болған «жұмсақ құқық актілері» деп аталатын ұсынымдық сипаттағы актілердің едәуір саны қабылданды. Осыған байланысты ЮНЕСКО-ның халықаралық құжаттарын («Адамның геномы және құқықтары мен бостандықтары туралы», «Генетикалық дербес деректер туралы», «Биоэтика және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау туралы») қайнар көздері ретінде атауға бо-

лады. Сонымен қатар, олардың қатарына ЭКОСОС-тың «Кемсітпеу және генетикалық қол сұғылмаушылық туралы» құжаты кіреді.

2. Қоғамдық қатынастардың зерттелетін саласында қабылданған стандарттарды тікелей нақтылайтын құжаттар Еуропа Кеңесі қабылдаған халықаралық құжаттар болып табылады. Атап айтқанда, бұл медицина мен биология жетістіктерін қолдану саласындағы адамның құқықтарын, бостандықтары мен қадір - қасиетін қорғау туралы Конвенция, оған хаттамалар (адамды клондау арқылы зерттеулер жүргізуге тыйым салуға қатысты – СЕД №168; адам ағзаларын трансплантациялауға қатысты - СЕД № 186; медициналық зерттеулер жүргізуге қатысты – СЕД № 195; генетикалық тестілеуді қолдана отырып медициналық зерттеулер жүргізуге қатысты – СЕД № 203), сондай-ақ адам органдарын коммерциялық мақсаттарда пайдалануға тыйым салу туралы Конвенция. Осы қайнар көздерінің қатарына адамның шығу тегі бар материалдарды биологиялық зерттеуге қатысты Министрлер кеңесінің ұсынымдарын да қосуға болады⁴.

3. Генетикалық сипаттағы медициналық зерттеулер жүргізудің, атап айтқанда осы ақпаратты жинауға, сақтауға және талдауға қатысты елеулі аспектілері, зерттеудің негіз қалаушы қағидаттары қызметтің генетика және медициналық - генетикалық жобалары саласындағы этикалық сипаттағы мәселелер бойынша Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының ұсынымдарында айқындалған⁵.

4. Халықаралық актілердің қатарына адам құқықтарын қорғау жөніндегі істерді, атап айтқанда, адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың актілерін қарау жөніндегі соттардың тәжірибесін да қосқан жөн.

Генетикалық деректерді көптеген халықаралық конвенциялар мен актілер ерекше қорғалатын объект ретінде таниды. Атап айтқанда, генетикалық жеке деректер туралы Конвенцияда адамның генетикалық ақпаратын қалыптастыру, қолдану және сақтау оның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға қауіп төндіруі мүмкін екендігі анықталды. Осының негізінде осы салада жұмыс істейтін тұлғалар осы ақпаратты қорғауды қамтамасыз ету үшін өздеріне жауапкершілік алады. Генетикалық ақпаратты пайдалану халықаралық нормалар мен этикалық

⁴ Recommendation CM/Rec(2016)6 of the Committee of Ministers to member States on research on biological materials of human origin // CM(2016)14-addfinal.

⁵ Proposed international guidelines on ethical issues in medical genetics and genetic services. Report of a WHO Meeting on Ethical Issues in Medical Genetics. Geneva 15-16 December 1997 // WHO/HGN/GL/ETH/98.1

ережелерде белгіленген қағидаттарға негізделеді. Олардың арасында ақпаратты пайдалануға және оның құпиялылық режимін сақтауға ерікті түрде келісу басты рөл атқарады. Қағидаттар адамның жеке деректеріне қатысты қандай да бір әрекеттерді жасауды ерікті «санкциялау» қажеттілігіне және оларды жүзеге асыру нәтижесінде алынған ақпараттың құпиясын сақтауға бағытталған. Өзінің дербестігіне қарамастан, деректер өзара байланысты және өзара шарттасқан. Мысалы, құпия ақпаратты ашуға келісім алу міндеттілігі – оның құпиялылық режимінің элементі болады.

Генетикалық ақпараттың құқықтық режимі генетикалық зерттеулердің нәтижелерін қолданудың көптеген бағыттарына, соның ішінде деректерді жинау және алу кезінде тікелей жарияланбағандарына байланысты. Адам геномы туралы мәліметтерді жинау мен өңдеудің орталық саласы медицина болып табылады және олар ғылымның бірқатар басқа салаларын дамыту үшін маңызды, сонымен қатар оларды статистикалық және басқа да қолданбалы зерттеулер жүргізу кезінде қолдануға болады. Сонымен қатар генетикалық мәліметтер құқық қорғау жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін маңызды. Бұл ереже мемлекеттік органдардың генетикалық ақпаратты пайдалану кезінде кепілдіктер мен оны қорғау әдістері туралы құқықтық нормаларды заңнамалық актілерге енгізу қажеттілігі туралы мәселені көтереді.

Ерекшелігі, әртүрлі мүдделердің қиылысуы жиі кездеседі: мысалы, А.Ю. Мешковтың БҰҰ Экономикалық және әлеуметтік кеңесінің адам құқықтары жөніндегі комиссиясына дайындаған «Адам құқықтары саласындағы нақты мәселелер [10, 197 б.]. Адам құқықтары және адам геномы» атты алдын - ала баяндамада бір жағынан, құпиялылықты қамтамасыз ету медициналық ақпаратты толық бақылауды қажет етеді, бірақ екінші жағынан, бұл медициналық ақпаратқа еркін қол жеткізусіз мүмкін емес зерттеулерді жүргізуге кедергі келтіреді дегенді белгіледі. Әрине, генетикалық ақпаратты өз пайдасы үшін (банктік, сақтандыру, еңбек және басқа салаларда) қолдануға үшінші тұлғалардың мақсатты әртүрлілігі мен ықтимал қызығушылығын ескере отырып, алу мақсаттарының әрқайсысында нақты белгіленген шекаралар болуы керек. Бірақ сонымен бірге бастапқыда алынған деректерді басқа мақсаттар үшін қолдану орынды екендігі маңызды. Ақпаратты екін-

ші рет қолданудың арасында ғылыми зерттеулер ерекше орын алады. Олардың бағыты бастапқы мақсаттармен біртекті болуы мүмкін, тек ақпаратты сұрату тақырыбы мен зерттеу аспектісінде ғана ерекшеленеді және ғылымның мүлдем басқа секторына қатысты болуы мүмкін.

Нәтижелер

Генетикалық деректерді ғылыми мақсаттарда қолдану тәртібі соңғысының ұзақ мерзімді әлеуметтік маңызды перспективаларын ескере отырып, оқшаулануды қажет етеді деп санаймыз. Бұл жағдайда ескеру керек, генетикалық ақпарат жеке сипатта болуы мүмкін, яғни белгілі бір адамға тікелей немесе жанама түрде қатысты болады және осы субъектті емдеу сауатты әдісінің мақсаттарына қызмет етуі мүмкін, сонымен қатар жалпыланған мақсаттар үшін мәліметтер жиынтығы болуы мүмкін, мысалы, адамдардың генофондын скрининг технологияларын дамыту, жалпы түрінде генетикалық қауіптерді бағалау және дәрі-дәрмектерді әзірлеу мақсаттарында [11]. Атап айтқанда, Ресейде сәтті жобалардың бірі «Курчатов институты» Ұлттық зерттеу орталығы базасында орыс этносының жалпыланған өкілінің геномын жүйелеу бойынша зерттеу болды [3, 57 б.]. Мұндай ақпарат персонализацияланбаған (анонимдендірілген) болып табылады. Әлемдік практикада тиісті деректер базасын құру бойынша үрдіс байқалды [12, 105 б.].

Егер біз осы бөлімдегі шетелдік заңнаманы талдауға жүгінетін болсақ, Ұлыбритания мен АҚШ-та зерттеу жүргізу ақпараттың ерекше құқықтық режимін сақтаумен байланысты, бірақ жеке, отбасылық және басқа да құпияларға қауіп төндірмеген жағдайда ғылымды дамыту үшін деректерді беруге рұқсат етіледі. Азаматтардың құқықтарын сақтау мақсатында АҚШ Ұлттық денсаулық сақтау институты ғылыми-зерттеу мақсатында пайдаланылатын ақпараттың жасырын болуын қамтамасыз ететін актілер шығарады. Сонымен қатар, аталған органның геномдық зерттеулердің нәтижелерімен жеке мәліметтер базасы бар, олар иесіздендірілген мәліметтермен толықтырылады және АҚШ ғылыми мекемелері оларға қол жеткізе алады [7, 21 б.]. Канадада геномдық зерттеулерді жүзеге асыру жалпы геномдық ақпаратты ғылыми мақсаттар үшін кедергісіз беру қағидаты бойынша құрылған, бірақ еуропалық ақпарат құпиясын сақтау туралы заңнаманың әсерін ескере отырып,

жақын арада тиісті нормативтік шектеулер болуы мүмкін⁶. Францияда ерекше жағдай ретінде емдеу, еңбекті қорғау, сондай-ақ ғылыми және тарихи зерттеулер үшін субъектінің генетикалық деректерін оның нақты келісімі болған кезде пайдалануға болады (мысалы, олардың жариялануы орын алған кезде) [13].

Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот даулардың белгіленген санатын (геномдық ақпаратты қамтитын адамның биологиялық материалын пайдалануға қатысты) қарастыра отырып, мақсаттарға, ішкі заңнамаға және осындай ақпаратқа қоғамдық қол жеткізуге назар аударады. Айтарлықтай мысал ретінде 2010 жылдың Йильберг Швецияға қарсы істі қарастыруға болады, оның мәні Гетеборг университетінің психиатрия профессоры (заңды іс өкілдерінің келісімімен және құпиялылықты сақтай отырып) ғылыми жоба барысында алған жасөспірімдер туралы ақпаратты басқа ғалымдармен пайдалануда болып табылады (Этика жөніндегі комитеттің шешімі бойынша ақпарат тек өтініш беруші мен оның қызметкерлеріне қол жетімді болды). Ақпараттық ресурс иесінің қарсылығына қарамастан, басқа университеттерден ғылыми зерттеулер үшін жиналған материалдарға қол жеткізу туралы сұраулар Швецияның ұлттық заңнамасының ережелеріне сәйкес сот тәртібімен қанағаттандырылды. Істің материалдарын зерттей отырып, Еуропалық Сот бірқатар маңызды тұжырымдар жасады, атап айтқанда: «дәрігерлер мен ғалымдардың осы саладағы қызығушылығын адвокаттық құпияны қорғау жөніндегі адвокаттың және ақпарат көзін қорғау жөніндегі журналистердің қызметімен салыстыруға болады»⁷. Ғылыми мақсаттар үшін генетикалық деректерге қол жеткізу режимін бекіту кезінде аталған факторлар ішкі заңнамада да ескерілуге тиіс екендігімен келісеміз.

Еуропалық Одақ Кеңесі мен Еуропалық Парламенттің жеке ақпаратты талдау және оны жылжыту мүмкіндігі саласындағы Ережесінің ережелеріне сәйкес, егер осы ақпарат алу әрекеті бастапқы мақсаттарына сәйкес келсе, мұндай қызмет жүзеге асырылуы мүмкін. Қоғамдық және ғылыми мүдделерде деректерді одан әрі өңдеу заңға қайшы келмейді және бастапқы мақсаттарға сәйкес келмейді деп саналады. Бұл тәсіл, бірқатар

авторлардың пікірінше, болашақ зерттеулер үшін дербес мәліметтер жинайтын медициналық орталықтар мен ғылыми ұйымдардың, соның ішінде биобанктердің мүдделерін қорғайды [13]. Алайда, бір мақсатты үйлесімділік жеткіліксіз.

Қорытынды

Дербес деректер операторына оларды пайдаланудың орындылығын анықтау және бағалау, және қорғау шараларын сақтау қажеттілігі (этикалық нормалар, сақтау ережелері және т.б.) бойынша бақылау функциялары берілген. Мұндай тексерудің нәтижесі ақпарат тасымалдаушысының оны өңдеуге қосымша қайта келісімі болуы туралы шешім болады. Осылайша, генетикалық зерттеулер саласында әзірленетін ұлттық заңнамаға қатысты оның құқықтық режимі шеңберінде ғылыми зерттеулер ретінде генетикалық ақпаратты пайдаланудың осындай бағытын нормативтік бөліп көрсету және саралау қажеттілігі айқын көрінеді. Тиісінше, құқықтық қамтамасыз ету көбінесе деректердің мәртебесімен және оларды жекелендірумен анықталады. Сонымен қатар, мұндай ақпаратқа қол жеткізуге әртүрлі сипаттағы, көлемдегі және мазмұндағы келісім түрлерін енгізуге болады: ол кең, ашық және т. б. болуы мүмкін. Бірақ кез-келген жағдайда зерттеу сапасын, бақылау мүмкіндігін, этикалық ережелерді сақтауды және нәтижелер туралы хабардар болуды қамтамасыз ететін механизмдерді жасау керек. Қарастырылып отырған қағидаттарды енгізу және жүргізу, басқа жағдайларда сияқты, деректерге қол жеткізудің дәйекті және нақты процедурасын, оларды сақтау мерзімдері мен шарттарын, сондай-ақ ақпаратты жою тәртібін белгілеуді талап ететінін ұмытпау керек.

Қазақстанның ұлттық заңнамасы генетикалық ақпараттың сақталуын, сондай-ақ оны пайдалануды қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейді. Сонымен бірге, оны жеке мәліметтерге сілтеме жасай отырып, заң шығарушы генетикалық ақпаратты оның ерекшеліктерін ескерместен құқықтық реттеуді жүзеге асырады. Сондықтан дербес деректерді қорғауды құқықтық қамтамасыз ету объектілерін де, оларды пайдалану және қорғау, әсіресе сақтау және оларға қол жеткізуді бақылау тетігін де егжей-тегжей-

⁶ Review of the ethical, legal and social implications research program and related activities (1990 - 1995) [Электрондық ресурс] // URL: <https://www.genome.gov/10001747/elsi-program-review-19901995> (Жүзінген күн 07.03.22 ж.)

⁷ Genetic information: legal issues relating to discrimination and privacy [Электрондық ресурс] // 2001 - 2008. URL: <https://www.everycrsreport.com/reports/RL30006.html> (Жүзінген күн 07.03.22 ж.)

лі регламенттеу қажеттігін туындатады. Әкімшілік заңнама азаматтар мен өзге де тұлғалар міндетті дактилоскопиялық және/немесе геномдық тіркеуден өтуге келіспеген жағдайда олардың жауапкершілігін көздейді. Сондықтан, азаматтардың генетикалық ақпаратын тиісінше қолданбаған, өндеген, сақтаған кезде жауапты адамдарға қылмыстық жауапкершілігін белгілеу туралы нормативтік ережені қарастырылып отырған саланың ұлттық заңнамасына енгізу қажет.

Қазіргі уақытта генетикалық зерттеулерді реттеудің құқықтық базасы белсенді қалыптасу сатысында. Халықаралық актілер ұлттық заңнамалық техниканың ерекшеліктерін сақтай отырып, ғылыми зерттеулер жүргізетін және жаһандық ақпарат алмасуға қатысатын барлық елдерде заңнама дамитын өзіндік нормативтік негіз құрды. Қазақстандық заңнаманы одан әрі дамытуда халықаралық тәжірибені ескерген жөн деп ойлаймыз.

Қазіргі уақытта ұлттық заңнамада «генетикалық ақпарат» ұғымын, әсіресе оны азаматтық-құқықтық қатынастардың белгілі бір объектісіне жатқызуды нақты реттеу жоқ. Бұдан басқа, осы ақпаратты қорғау тетігін және деректерді жинауды, сақтауды, өндеуді және қорғауды жүзеге асыратын және оларды сақтау тәртібін бұзуға кінәлі адамдарға жауапкершілікті қолдану рәсімін заңнамалық бекіту жоқ. Генетикалық деректерді өндеу рәсіміне қатысты тыйым салу нормалары заңнамалық түрде белгіленуі тиіс. Бұл ретте талданған актілерді пайдалана отырып, жинақталған халықаралық тәжірибені ескеру пайдалы болады. Интернет пен цифрлық тасымалдаушылардың мүмкіндіктерімен қамтамасыз етілген әртүрлі технологияларды жетілдіру және дамыту, әртүрлі генетикалық зерттеулерді жүзеге асыру адам деректерінің осы түрін қорғаудың заңнамалық тетігінің маңыздылығын анықтайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Дулатова Н.В. Цифровизация и эколого – экономическая безопасность // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». - 2020. – Т. 20, № 1. - 29-32 бб.
2. Косилкин С.В. Правовые аспекты возможности коммерческого использования результатов генома человека // Международный правовой курьер. - 2020. - № 3-4 (39-40). - 26-29 бб.
3. Рыжова А.А. Правовая защита геномных данных граждан России // Наука. Общество. Государство. - 2020. – Т. 8, №3(31). - 54-63 бб.
4. Локсовкина Е.К., Голышева П.Д. Правовое регулирование использования генетической информации в Евросоюзе // Международный правовой курьер. - 2020. - № 3-4 (39-40). - 30-34 бб.
5. Болтанова Е.С., Имекова М.П. Генетическая информация в система объектов гражданских прав // Журнал МГЮА «Lex russica». - 2019. - № 6 (151). – 110-121 бб.
6. Крюкова Е.С., Кудашева П.С. Правовые проблемы использования генетической информации в научных целях [Электрондық ресурс] // URL: <http://repo.ssau.ru/bitstream/Aktualnye-problemy-pravovogo.pdf> (Жүзінген күн 12.03.22 жс.)
7. Богданова Е.Е. Правовые проблемы и риски генетической революции: генетическая информация и дискриминация // Журнал МГЮА «Lex russica». - 2019. - № 6 (151). – 18-29 бб.
8. Туреханов В. Цифровая гигиена: ИИН [Электрондық ресурс] // URL: <https://profit.kz/articles/14595/Cifrovaya-gigiena-IIN/> (Жүзінген күн 07.03.22 жс.)
9. Туреханов В. Цифровая гигиена: персональные данные в медицине [Электрондық ресурс] // URL: <https://profit.kz/articles/14600/Cifrovaya-gigiena-personalnie-dannie-v-medicine/> (Жүзінген күн 05.03.22 жс.)
10. Поликарпова Б.А. Генная инженерия и права человека // Известия Южного федерального университета. - 2001. - № 11. – 197 - 199 бб.
11. Романовский Г.Б. Правовое регулирование генетических исследований в России и Германии [Электрондық ресурс] // Правозащитник. - № 2. URL: <http://pravozashitnik.net/ru/2016/2/5> (Жүзінген күн 05.03.22 жс.)
12. Правовое обеспечение безопасного использования генетической и геномной информации: учебник для вузов. Под ред. Берг Л.Н., Лисаченко А.В. – Москва, Юрайт. - 2021. – 123 б.
13. Peter D. Ethical and legal issues in medical genetics [Электрондық ресурс] // Emery's elements of medical genetics and genomics. - 2022. – 345 – 354 бб. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/genetic-research> (Жүзінген күн 04.03.22 жс.)

REFERENCES

1. Dulatova N.V. *Cifrovizacija i jekologo – jekonomicheskaja bezopasnost'* // *Vestnik JuUrGU. Serija «Pravo»*. – 2020. – T. 20, № 1. – 29-32 bb.
2. Kosilkin S.V. *Pravovye aspekty vozmozhnosti kommercheskogo ispol'zovanija rezul'tatov genoma cheloveka* // *Mezhdunarodnyj pravovoj kur'er*. – 2020. – № 3-4 (39-40). – 26-29 bb.
3. Ryzhova A.A. *Pravovaja zashhita genomnyh dannyh grazhdan Rossii* // *Nauka. Obshhestvo. Gosudarstvo*. – 2020. – T. 8, №3(31). – 54-63 bb.
4. Loksovkina E.K., Golysheva P.D. *Pravovoe regulirovanie ispol'zovanija geneticheskoy informacii v Evrosojuze* // *Mezhdunarodnyj pravovoj kur'er*. – 2020. – № 3-4 (39-40). – 30-34 bb.
5. Boltanova E.S., Imekova M.P. *Geneticheskaja informacija v sistema ob#ektov grazhdanskih prav* // *Zhurnal MGJuA «Lex russica»*. – 2019. – № 6 (151). – 110-121 bb.
6. Krjukova E.S., Kudasheva P.S. *Pravovye problemy ispol'zovanija geneticheskoy informacii v nauchnyh celjah* // URL: <http://repo.ssau.ru/bitstream/Aktualnye-problemy-pravovogo.pdf> (date of access 12.03.22)
7. Bogdanova E.E. *Pravovye problemy i riski geneticheskoy revoljucii: geneticheskaja informacija i diskriminacija* // *Zhurnal MGJuA «Lex russica»*. – 2019. – № 6 (151). – 18-29 bb.
8. Turehanov V. *Cifrovaja gigiena: IIN* // URL: <https://profit.kz/articles/14595/Cifrovaya-gigiena-IIN/> (date of access 07.03.22)
9. Turehanov V. *Cifrovaja gigiena: personal'nye dannye v medicine* // URL: <https://profit.kz/articles/14600/Cifrovaya-gigiena-personalnie-dannie-v-medicine/> (date of access 05.03.22)
10. Polikarpova B.A. *Gennaja inzhenerija i prava cheloveka* // *Izvestija Juzhnogo federal'nogo universiteta*. – 2001. – № 11. – 197 - 199 bb.
11. Romanovskij G.B. *Pravovoe regulirovanie geneticheskikh issledovanij v Rossii i Germanii* // *Pravozashhitnik*. URL: <http://pravozashitnik.net/ru/2016/2/5> (date of access 10.02.22)
12. *Pravovoe obespechenie bezopasnogo ispol'zovanija geneticheskoy i genomnoj informacii: uchebnik dlja vuzov. Pod red. Berg L.N., Lisachenkko A.V.* – Moskva, Jurajt. – 2021. – 123 b.
13. Peter D. *Ethical and legal issues in medical genetics* // *Emery's elements of medical genetics and genomics*. – 2022. – 345 – 354 bb. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/genetic-research> (date of access 04.03.22)

